तस्माद्ग्रहर्क्षपीड़ासु देशपीड़ां विनिर्दिशेत् ॥
तत्र स्नात्वा प्रकुर्वीत दानहोमादिकं विधिम् ।
स एष वैष्णवः पादो ब्रह्मा मध्ये ग्रहस्य यः" ॥*॥
विष्णुः । स एव कश्यपसंज्ञया परिकीर्त्त्यते तत्प्रमाणादिकं यथा,—शतपथब्राह्मणे । ७ । ५ । १ । ५ ।
"स यत्कूर्म्मो नाम । प्रजापतिः प्रजा असृजत यदसृजताकरोत् तद् यदकरोत् तस्मात् कूर्म्मः कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्व्वाः प्रजाः काश्यप्य" इति ॥ अत्र स्वामिदयानन्दकृतभाष्यम् । स यत् कूर्म्म इति । "परमेश्वरेणेदं सकलं जगत् क्रियते तस्मात्तस्य कूर्म्म इति संज्ञा । कश्यपो वै कूर्म्म इत्यनेन परमेश्वरस्यैव कश्यपनामास्ति । तेनैव इमाः सर्व्वाः प्रजा उत्पादितास्तस्मात् सर्व्वा इमाः प्रजाः काश्यप्य इत्युच्यन्ते । कश्यपः कस्मात् पश्यको भवतीति निरुक्त्या पश्यतीति पश्यः सर्व्वज्ञतया सकलं जगत् विजानाति स पश्यः पश्य एव निर्भ्रमतयातिसूक्ष्ममपि वस्तु यथार्थं जानात्येव अतः पश्यक इति । आद्यान्ताक्षरविपर्य्ययासिद्धेः सिंहः कृतेस्तर्कुरित्यादिवत् कश्यप इति हयवरट् इत्येतस्योपरि महाभाष्यप्रमाणेन पदं सिध्यति अतः सुष्ठु विज्ञायते काश्यप्यः प्रजा इति" ॥*॥)

कूर्म्मपृष्ठः, पुं, (कूर्म्मस्य पृष्ठमिव । कठोरत्वात् तथात्वम् ।) अम्लानवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कच्छपस्य पृष्ठदेशः ॥ (यथा, महाभारते ३ । ४६ । ११ ।
"गूढगुल्फशिरौ पादौ ताम्रायततलाङ्गुली ।
कूर्म्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किङ्किणीकिणौ" ॥)

कूर्म्मपृष्ठकं, क्ली, (कूर्म्मपृष्ठमिव कायते प्रकाशते इति । कै + कः ।) शरावम् । इति शब्दचन्द्रिका । शरा इति भाषा ॥

कूर्म्मराजः, पुं, (कूर्म्मरूपेण कूर्म्मेषु वा राजते यः । राज् + अच् ।) कच्छपराजः । तत्पर्य्यायः । अकूपारः २ परीवर्त्तः ३ । इति जटाधरः । तथाहि ।
"पृथ्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां
त्वं कूर्म्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।
दिक्कुञ्जराः कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षा-
मार्य्यः करोतु हरकार्म्मुकमाततज्यम्" ॥
इति महानाटकम् ॥ स एवादिकच्छपः । यथा ।
"विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो
दुरन्तवीर्य्योऽवितथोऽभिसन्धिः ।
कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्
प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार ॥
सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्य्यवेपितं
परिभ्रमन्तं गिरिमङ्ग ! पृष्ठतः ।
बिभ्रत्तदावर्त्तनमादिकच्छपो
मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः" ॥
इति श्रीभागवते । ८ । ७ । ८,१० ॥

कूल, आवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) षष्ठस्वरी । कूलति वाटी प्राचीरम् । इति दुर्गादासः ॥

कूलं, क्ली, (कूलति जलप्रवाहं आवृणोतीति । कूल् + अच् ।) नद्या जलसमीपस्थानम् ।
(यथा, रघुः । १६ । ३५ ।
"इत्यध्वनः कैश्चिदहोभिरन्ते
कूलं समासाद्य कुशः सरय्वाः" ॥)
तत्पर्य्यायः । रोधः २ तीरम् ३ प्रतीरम् ४ तटम् ५ तटः ६ तटी ७ । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥ रोधम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ वेला ९ । इति जटाधरः ॥ (कूल्यते आव्रियतेऽसौ । कूल + घञर्थे कः ।) स्तूपः । सैन्यपृष्ठम् । तड़ागः । इति विश्वः ॥

कूलकं, क्ली, पुं, (कूल + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) स्तूपः । इति मेदिनी । तीरम् । इति विश्वः ॥

कूलकः, पुं, (कूल + संज्ञायां कन् ।) कृमिपर्व्वतः । इति मेदिनी । उएर ढिपि इति भाषा ॥

कूलङ्कषः, पुं, (कूलं तीरं कषति भिनत्तीति । कष् + खश् मुम् च ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कूलङ्कषा, स्त्री, (कूलङ्कष + टाप् ।) नदी । इति हलायुधः ॥ (यथा, शाकुन्तले ५ माङ्के ।
"व्यपदेशमाविलयितुं समीहसे माञ्च नाम पातयितुम् । कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नमोघं तटतरुञ्च" ॥)

कूलभूः, स्त्री, (कूलस्य तीरस्य भूः भूमिः ।) तीरभूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कूलवती, स्त्री, (कूलं तटः अस्त्यस्याः । अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । ततो ङीप् ।) नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कूलहण्डकः, पुं, (कूले तड़ागादौ हण्डते संघीभवतीति । हुड़ि सघे + ण्वुल् इदित्वात् नुम् च । पृषोदरात् उकारलोपः ।) जलावर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कूवरः, पुं, क्ली, (कू शब्दे + वरच् ।) युगन्धरः । यत्र रथस्य यूपकाष्ठमासज्यते तत्र । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, रामायणे ३ । २८ । ३० ।
"हेमचन्द्रमसम्बाधं वैदूर्य्यमणिकूवरम्" ॥
रथमित्यर्थः ॥)

कूवरः, पुं, (कू + वरच् ।) कुब्जकः । कुँजा इति भाषा । मनोज्ञे, त्रि । इति मेदिनी ॥

कूवरी, स्त्री, (कूवर + गौरादित्वात् ङीष् ।) कम्बलाच्छादितरथः । इति हलायुधः ॥

कूष्माण्डः, पुं, (कु ईषत् ऊष्मा अण्डेषु वीजेषु यस्य ।) कर्कारुः । गणदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कूष्माण्डाकारत्वात् शिवगणोऽपि तन्नाम्नाऽऽख्यायते । यथा, भागवते २ । ६ । ४२ । "अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूतकूष्माण्डयादोमृगपक्ष्यधीशाः" ॥ ऋषिविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
"कुष्माण्डो राजपुत्त्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः" ॥
यजुर्वेदिकमन्त्रविशेषः । यथा, मनुः ८ । १०६ ।
"कुष्माण्डैर्वापि जुहुयाद् घृतमग्नौ यथाविधि" ॥
"कुष्माण्डमन्त्रा यजुर्वेदिकाः यद्देवा देवहेलनमित्येवमादयः । तैर्मन्त्रदेवतायै घृतमग्नौ जुहुयात्" । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

कूष्माण्डकः, पुं, (कूष्माण्ड + स्वार्थे कन् ।) कूष्माण्डः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कूष्माण्डी, स्त्री, (कूष्माण्ड + गौरादित्वात् जातित्वात् वा ङीष् ।) ओषधिः । अम्बिका । इति हेमचन्द्रः ॥ (अम्बिकायाश्च कूष्माण्डबलिप्रियत्वात् तथात्वम् । मन्त्रात्मकदेवतासु ऋक्षु तु स्त्रियां ङीप् । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
"त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः ।
सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जले स्थितः" ॥
"त्रिरात्रमुपोषितः कूष्माण्डीभिर्यद्देवा देवहेडनमित्याद्याभिः कूष्माण्डदृष्टाभिरनुष्टुब्भिर्मन्त्रलिङ्गदेवताभिर्ऋग्भिश्चत्वारिंशद्घृताहुतीर्हुत्वा शुचिर्भवेत्" ॥ तथा, मिताक्षरायाम् । "अथ कूष्माण्डीभिर्जुहुयाद्योऽपूतमिवात्मानं मन्येत यदर्व्वाचीनमेनोभ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते अयोनौ वा रेतः सिक्त्वा अन्यत्र स्वप्नादिति" । वशिष्ठस्मृतौ च ।
"सर्व्ववेदपवित्राणि वक्ष्यामहमतः परम् ।
येषां जपैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्रसंशयः ॥
अघमर्षणं देवकृतः शुद्धवत्यस्तरत् समाः ।
कूष्माण्ड्यः पावमान्यश्च दुर्गासावित्र्यथैव च" ॥)

कूहना, स्त्री, (कुह + युच् । पृषोदरात् पूर्व्वदीर्घः ।) कुहना । इति शब्दरत्नावली ॥

कूहा, स्त्री, (कु कुत्सितं ईषद्वा ऊह्यतेऽत्र । ऊह वितर्के + अधिकरणे घञर्थे कः । यद्वा कुहयति मोहयति लोकान् । कुह + कः पृषोदरादित्वाद् दीर्घः ।) कुज्झटिका । इति शब्दरत्नावली । कुया इति भाषा ॥

कृ, ञ कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-अनिट् ।) ञ, करति करते । अयं कैश्चित् न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कृ, ञ न वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-उभं-सकं-अनिट् ।) ञ न, कृणोति कृणुते । इति दुर्गादासः ॥

कृ, ञ द डु कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-उभं-सकं-अनिट् ।) ञ द, करोति कुरुते । डु, कृत्रिमम् । अस्माद्गुणी मकारोऽप्यगुणी वा वक्तव्य इति वररुचिः ॥ "तेन किं करोमि कथं कुर्मि क्वानु गच्छामि माधव ! । दुर्य्योधनविहीनन्तु शून्यं सर्व्वमिदं जगत्" ॥ इति दुर्गादासः ॥

कृकः, पुं, (कृ + कक् ।) गलः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृकणः, पुं, (कृ इति कणति शब्दं करोतीति । कृ + कणशब्दे + अच् ।) ककरपक्षी । कयार इति भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । १९ ॥ कृमिः । इति हारावली ॥

कृकरः, पुं, (कृ करणं सृष्ट्यादिकार्य्यं करोतीति । कृ + ट ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कृ इति क्षुतादिशब्दं करोतीति ।) शरीरवाह्यपञ्चवाय्वन्तर्गतवायुविशेषः । यथा,—
"कृकरस्तु क्षुते चैव जवाकुसुमसन्निभः" ।
इति शारदातिलकटीका ॥ कृकणपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ चव्यकम् । करवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृकला, स्त्री, (कृकाकारं गलदेशाकृतिं लातीति । ला + कः टाप् च ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृकं शोभितगलं लातीति । कृकलासस्त्री । यथा, इन्द्रजालतन्त्रे ।
"सर्पदन्तं गृहीत्वा तु कृष्णवृश्चिककण्टकम् ।
कृकलारक्तसंयुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत्" ॥)